

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX

Sa. 288

Ağustos 2016

ANKARA – 2016

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Hititçe Metinlerde Geçen KUR ^{1D} <i>Hulana</i> -/ KUR ^{1D} SİG 'Yün Nehri Ülkesi' Üzerine Yeni Bir Değerlendirme Tepe	357
YILDIRIM, M. İBRAHİM: Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahîr-i Mar'aşî'nin <i>Müntahabü't-Tevârih</i> 'i	371
KUL, EYÜP: 1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı	395
TÜRKMEN, İLHAN: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1740'larda Belgrad'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı.....	411
DEMİRYÜREK, MEHMET: İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu	439
EFE, AYLA: II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği	483
KASUMOVIĆ, FAHD: Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mirasını Anlarken: Saraybosna Şer'iyye Sicillerinde İslam Dininin Kabulüne Dair Kayıtlar, 1800-1851.....	507
SÜME, MEHMET: Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Okruva Resmi	531
GÖLEN, ZAFER: Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları	547
SATILMIŞ, SELAHATTİN: 1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa'ya Yönelik Eleştiriler.....	573
KORKMAZ, TELLİ: Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi	619
Çeviriler:	
HASANOV, ZAUR (Çev.: Bağdagül Musa): İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler.....	639
Özetler	663
İngilizce Özetler	671
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları.....	679
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	682

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE G. V. ÇİÇERİN VE ERMENİ MESELESİ

TELLİ KORKMAZ*

Çar ve Sovyet Rus siyasi tarihini incelerken karşımıza çıkan önemli soy isimlerinden biri “Çiçerin”dir. Rusya tarihinde soylular sülalesi olarak bilinen bu ailenin Rusya kültürüne katkısı bir hayli fazladır. Rus dış siyasetinde Çiçerinler sülalesinin birkaç ferdini görüyoruz, bunlar içerisinde Georgi Vasilyeviç Çiçerin önemli yer tutar. Şöyle ki, o hem Sovyet öncesi Rusya devletinde, hem de Sovyet Rusya zamanında dış işlerinde farklı dönemlerde bakanlık yapmıştır. Rusya tarihinde kişiliği ve faaliyetleri ile iz bırakan Çiçerin’in, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ve akabinde yapılan Türk-Rus görüşmelerinde etkin rol oynadığını görüyoruz. O, Brest-Litovsk Mukavelesinde Rus delegasyon üyesi, Lozan Konferansında Rus heyetinin başkanı olmuştur. Ayrıca, Paris’te 1925 yılında yapılan Türk-Rus Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını imzalamıştır.

Georgi Vasilyeviç Çiçerin 2 Aralık 1872 tarihinde Tambov ilinin Kirsanovski ilçesinin Karaul köyünde emekli bir diplomatın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹ 1877 Türk-Rus savaşına katılan babası Vasili Nikolayeviç Çiçerin’i 1882 yılında kaybettikten sonra, Tambov lisesinde öğrenim görmeye başlar.² 1891 yılında liseyi altın madalya ile bitiren Çiçerin Petersburg Üniversitesi Tarih-filoloji bölümünü tercih eder.³ Lise yıllarında olduğu gibi Üniversite eğitiminde de başarılı olan Çiçerin profesörler tarafından takdir edilir. Ailesinden kazandığı Fransızca, Latince vs. birçok yabancı dil biliyordu. Farklı dillerde yazılmış birçok kitap okurdu. Bunun dışında müziği çok severdi. Özellikle opera ve klasik müzikten zevk alıyordu. Hatta bu tutkusu onu Mozart hakkında araştırma yapmaya sevk etmiş ve bu araştırmaları daha sonra kitap halinde neşredilmiştir.⁴

1897 yılında annesi Jorjina Egorovna’yı kaybedince Çiçerin öksüz aile kaygılarından payına düşeni omuzlamaya çalışır. Her ne kadar azimle tarihçi olmayı is-

* Yrd. Doç. Dr., Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr

¹ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *G. V. Çiçerin-Diplomat Leninskoy şkoli*, Moskva 1973, s. 15.

² İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 22.

³ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *Çiçerin, jizn zameçatelnikh lyudey*, Moskva 1975, s. 15.

⁴ Çiçerin, “*Mozart*” (isledovatelstviyütü), izd-e 2-c, 1971 g.

tese de, aile geleneği onun ilham kaynağı olmuştur. “Çiğerin” soy ismi, diplomatik ilişkilerde tanınmış bir soy isimdi. Böylece Dış İşleri Bakanlığında iş için başvuruda bulunur ve Dış İşleri Bakanlığı Arşivinde ilk işine başlar.⁵

Dış İşleri Bakanlığı Arşivi Çiğerin için ideal bir tecrübe ortamı olur. Burada farklı dönemlere ait diplomatik belgeleri inceleme fırsatı bulur. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısına ait belgeler o dönemin karışık siyasi faaliyetlerini anlamasına yardımcı olur. 1856-1882 yıllarında Rusya Dış İşleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov’un bütün belge ve raporlarını inceleyen Çiğerin onun monografisini hazırlar. Bütün bu çalışmalar el yazma olarak kalır. Daha sonraki yıllarda bunların yayınlanmasına müsaade edilir.⁶

Çiğerin’in siyasi faaliyetleri ise daha öğrencilik yıllarında başlar. Karl Marks’ın eserlerini ve diğer sosyalist literatürü okur. Bunun dışında ailesiyle birlikte sık sık Batı ülkelerine gitmesi ve farklı dillerde yazılmış kitaplarla, kültürlerle tanışması onu Rus siyasi çevresinde farklı kılıyordu. Öğrenci arkadaşları içerisinde devrimci gruplarla toplantılara katılır, liberal düşünceye üstünlük verirdi. Arşivde çalıştığı yıllarda Çar rejimine karşı yapılan grup faaliyetleri ile ilgili tutuklama işlemlerinin sıkı bir şekil alması doğal olarak Çiğerin’i de etkiler. Tutuklanmamak için 1904 yılında yurtdışına kaçar.⁷

1904 yılından itibaren Avrupa’da yaşayan Çiğerin, Bolşevik İhtilalinden sonra 1918 yılında Rusya’ya dönmeyi başarır. Bu zaman içerisinde o Avrupa siyasi gelişmelerini yakından takip etme imkânı bulur, ayrıca Avrupa’daki devrimleri, liberalizmi ve sosyalizmi derinden öğrenir. İlk olarak Almanya’ya yerleşen Çiğerin üniversitelerde yapılan devrimle ilgili konferans ve konuşmalara katılmaya başlar. O, aslında dindar birisi olarak yetiştirilmişti. Fakat Ortodoks olmayan bir ruha sahipti. Asiller arasında büyüyen ve dindar olarak yetiştirilen bir insanın aristokratlar arasında sosyalist devrimi savunması bir hayli zordu. Bu yüzden diyebiliriz ki, Çiğerin’in sosyalist devrimi anlaması ve ona katılması kolay olmamıştır.⁸

Çiğerin’in Avrupa Ülkelerindeki Faaliyetleri

Geleceğin Sovyet Dış İşleri Bakanı, Marksist düşünceleri ve sosyalizm ideolojisini derinden öğrenmek amacıyla ilk önce Almanya’nın Bonn şehrine gelir. Asil ve gerçek bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş bir genç şimdi halktan biri olup halkın yanında olmayı öğrenecekti. Bonn üniversitesinde Marksist gençler arasına

⁵ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁶ Çiğerin, *İstoriçeskiy oçerk diplomatičeskoj deyatelnosti A. M. Gorçakova*, ISBN 978-5-9607-0019-1; 2009.

⁷ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 32.

⁸ Timoti Edvard O’Konne, *Georgi Çiğerin i Sovetskaya Vneşnaya Politika 1918-1930*, 1991, s. 33.

katılmak zor olmadı. Berlin’de ise hiç beklemediği kadar çok Rus göçmen vardı. O sıralarda Alman Sosyal Demokrat Partisi çok sayıda Rus devrimcinin ilgisini çekmişti. Berlin’de düştüğü bu atmosferde Çiçerin Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin (RSDRP) ideolojisini benimser. Hatta partiye buradan, aristokrat kesimle ve liberal düşünceli insanlarla eskiden beri olan bağlantıları sayesinde maddi destek de sağlayabiliyordu. Bunun dışında o ailesinden kalan mirası da parti faaliyetlerine harcadı.⁹

Çiçerin’in devrim faaliyetleri Avrupa’da gelişmiştir diyebiliriz. Burada o Alman sosyal-demokratlarının öncülerinden olan Karl Liebknecht’le tanışmış ve sonra birlikte hareket etmişlerdir. Bu ise Çiçerin’in devrimci düşüncelerini etkilemiştir. Bundan sonra o kendini Marksizme adanmıştır. Lakin Menşevikler arasından G. V. Plehanov gibi şahıslarla olan ilişkileri onun devrimci mücadeleyi anlamasını bir hayli geciktirmiştir.¹⁰

1907 yılında Berlin’de göçmen grubunu organize etmek amacıyla Merkezi Komite kuruldu. Burası yurtdışındaki grupların Merkezi Bürosu oldu. Merkezin sekreteri (başkanı) seçilen Çiçerin Mayıs 1907 yılında Londra’da yapılacak olan Rusya Sosyal Demokrat Partisinin V. Kongresi için gereken hazırlıkları yapmaya başlar.¹¹

Çiçerin Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin kongre ve toplantılarına katılmak için Avrupa’nın birçok şehrinde bulunur. Bu arada Çarlık polisi ve Alman polisi, birlikte onların etkinliklerini engelliyordu. Onların çıkardığı yasaklar sebebiyle kongre ve toplantıların yerlerini sık sık değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Bu sebeple Çiçerin “Ornatski” veya “Batalin” isimleriyle de birçok faaliyette bulunmuştu. Hatta sağlık problemleri sebebiyle düştüğü hastanelerde bile çalışmalarından geri kalmamıştır.¹²

2 Ocak 1908 tarihinde Çiçerin ilk defa Alman polisi tarafından tutuklanır. İzinsiz toplantı yaptığı, takma isimler kullandığı ve sahte pasaport taşıdığı gerekçeyle 30 mark para cezası alır. Rusya’daki yakın dostu Pavlov Silvanski sayesinde yine yurtdışındaki sosyal-demokrat faaliyetlerin esas isimlerinden biri olarak kalır.¹³ Sonraki 9 yılda o bütün Avrupa’yı - Avusturya-Macaristan, Fransa, Belçika, Hollanda, İngiltere’yi dolaştı. Çiçerin bu sürede sadece Avrupa’yı öğrenmedi, aynı zamanda onların dillerini de öğrendi ve gerekli arkadaşlıklar elde etti (ki, sonra onun işine

⁹ O’Konner, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹ O’Konner, *a.g.e.*, s. 37.

¹² S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 36-38.

¹³ O’Konner, *a.g.e.*, s. 47-48.

yaradı), ama devrimci faaliyetlerini de bırakmadı. O Avrupa'da memleketinden göç eden sosyal-demokratları koordine etmekle meşgul oldu.¹⁴ Rusya ve dünyadaki olayları buradan takip etti. O, 1905 Devrimini, I. Dünya Savaşını, Şubat 1917 Burjuva Devrimlerini, hatta Ekim 1917 Sosyalist Devrimini Avrupa'dan izledi. Devrimler zamanı birkaç sefer Rusya'ya dönmeyi denese de başaramamıştır.

I. Dünya Savaşının oluşturduğu askeri hareketlenmeler sebebiyle, 1914 yılının yazında Çiçerin İngiltere'ye gelmişti.¹⁵ O, savaşa ve Lenin'in sosyalist devrimini savaş ortamında başlatma fikrine karşı idi. Savaşın durdurulmasına dönük faaliyetler başlatan Çiçerin, İngiliz yönetiminin dikkatini çekmeyi başarmıştı. 1917 Şubat devriminden sonra Rus siyasi muhacirlerinin vatana dönme işlemleri başlatılmıştı. Çiçerin'in bu işlemleri hızlandırma çabaları ve Bolşevikleri aktif bir şekilde desteklemesi, onu İngiliz istihbaratı için tehlikeli birine çevirmişti. Özellikle savaşın durdurulması ile ilgili yaptığı etkinlikler dikkat çekmişti. 7 Ağustos 1917 tarihinde Çiçerin İngiliz yönetimi tarafından tutuklandı.¹⁶ Lenin Avrupa ülkelerinde tanınmış bir kişiliğe sahip olan Çiçerin'in diplomatik becerisini, yurtdışındaki faaliyetlerini başarılı buluyordu. Hatta o, birkaç toplantıda Çiçerin'in Dış İşleri masasında çalışması gerektiğini vurgulamıştı. İngiltere'nin 6027 numaralı hapishanesinde¹⁷ yaklaşık 4-5 ay tutuklu kalan Çiçerin Sovyet yönetiminin çabalarıyla vatana dönmeyi başardı.

Yeni kurulmuş Sovyet Hükümetine profesyonel kadrolar gerekiyordu, Avrupa'daki deneyimli işlerinden dolayı Çiçerin'i Sovyet Dış İşleri Bakanlığı yöneticilerinden biri tayin etmek istiyorlardı. Moskova Londra'dan Çiçerin'in serbest bırakılarak vatanına gönderilmesini talep etti, önlem amacıyla da Sovyet Rusya topraklarında bulunan bütün İngiliz vatandaşlar rehin alındı. Onlara vize verilmedi. Dış İşleri Bakanı yardımcısı İvan Zalkind onlara, Vize sorunu için Çiçerin'e danışmak gerektiğini, fakat maalesef Çiçerin'in İngiltere'de bulunduğunu ifade ederek "Çiçerin yok – vize de yok" diyordu. Bunun üzerine Tansiyon yükselir ve Ocak 1918'de Çiçerin Rusya'ya döndü.¹⁸ Hemen ardından Lenin onu Dış İşlerine atadı.

Sovyet Diplomatı Çiçerin

Sovyet yönetiminin Dış İşlerinde yaptığı ilk iş, Kasım 1917 tarihinde "barış dekreti" ilan etmek olmuştur. Aslında bunun diplomatik beyannameden ziyade, "İhtilal Beyannamesi" olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁹ Fakat İtilaf devletlerine nota ve-

¹⁴ Gevorg Mirzoyan, "İzrashodovannyi çelovek", *Ekspert Dergisi*, No:30-31 (764) /01 Ağustos 2011.

¹⁵ O'Konner, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁶ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁷ O'Konner, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, a.g.e.*, s. 352.

rerek bütün cephelerde ateşkes istenmesine Almanya olumlu cevap vermişti. Bütün cephelerde ateşkes sağlanmış Aralık 1917'de barış görüşmeleri Brest-Litovsk'te başlamıştı.²⁰ Çiçerin'in ilk katıldığı uluslar arası antlaşma Brest-Litovsk Barışıdır. Bu antlaşma Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Üç dönem halinde yapılan barış müzakerelerinin birinci döneminde görüşler ortaya konuldu, ikinci dönemde karışıklıklar ve anlaşmazlıklarla geçti, üçüncü dönemde ise anlaşmazlıklar devam etti. Rusya Ukrayna ile ayrıca barış yapılmasını engellemeye çalışmıştı.²¹

Brest-Litovsk müzakerelerinin birinci devresinde Rus delegasyonuna A. A. Joffe, ikinci devresinde Lev Trotski, üçüncü devresinde ise G. Y. Sokolnikov başkanlık etmişti.²² Türk heyetine ise birinci devrede Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, ikinci devrede sadrazam Talat Paşa, üçüncü devrede yine Hakkı Paşa başkanlık etmiştir.²³ Müzakereleri diplomatik açıdan Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey veya Berlin büyükelçisi Hakkı Paşa yürütecekti.²⁴ Bilindiği gibi barış müzakereleri bir hayli uzun sürmüştür. Üç ay devam eden barış müzakereleri nihayet 3 Mart 1918 tarihinde imzalanmıştır.²⁵

Çiçerin Brest-Litovsk Barış antlaşmasının üçüncü devresinde Sovyet Rusya delegasyon üyesi olmuştu. Sovyet Rusya için ağır bir yenilgi olarak kabul edilen bu barış antlaşmasına imza atmak kolay değildi. Trotski heyete başkanlık etmemek için Merkezi Komite ve Dış İşleri Komiserliğinden istifa etmişti. O sıralarda Dış İşleri Komiserliğini fiilen Çiçerin yürütüyordu.²⁶ Dolayısıyla Trotski'nin müzakerelerdeki konuşma ve faaliyetlerinden haberdardı. Devletlerarasındaki diplomatik vaziyeti de Karahan aracılığıyla öğrenmişti. Çünkü bir süredir Dış İşleri Bakanlığında görev yapan Levon Karahan Brest-Litovsk müzakerelerine başından beri iştirak etmişti. Zaten diplomatik bir yeteneğe sahip olan Çiçerin son müzakerelere katılarak dünya devletlerinin önde gelen şahısları ile yakından tanışmış ve hemen diplomatik durumu analiz etmişti. Mamafih, bu barış antlaşması diplomatik açıdan önem taşımaktadır. Şöyle ki, Türk ve Sovyet murahhasları ilk defa burada görüşmüşlerdi. Türkiye'nin önemli devlet adamlarından Talat Paşa, ünlü deniz subayı Hüseyin Rauf Bey, Rusya'nın tanınmış ihtilalcileri Trotski, Karl Radek ve Sovyet diplomasisinde gelecekte mühim rol oynayacak Çiçerin ve Karahan gibi şahsiyetler yakından tanışma fırsatı bulmuşlardı.²⁷

²⁰ ATESE: 3050-08/ATEM As. T. Ş., Tasnif Dışı, Ek-B Şubat 2008.

²¹ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğusu*, İstanbul 1999, s. 423-424.

²² "Bilinmeyen Çiçerin", 21.11.2011.

²³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 136.

²⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 359.

²⁵ İskender Yılmaz, *Gümüş Antlaşması*, Ankara 2001, s. 4.

²⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 341.

²⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 384.

Doğu Anadolu'ya barış getirmeyen Brest-Litovski'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında tartışmalı konu "Elviye-i selâse" (Kars, Ardahan, Batum) ve "Ermeni meselesi" diye adlandırdıkları mesele idi. Daha barış görüşmeleri devam etmekte iken, 13 Ocak 1918'de Rusya'nın "Pravda" gazetesinde yayınlanan "13 numaralı kararname" diye adlandırılan Lenin ve Stalin tarafından imzalanmış bir bildiriye, "İşçi ve Köylü Hükümeti, Rusya'da ve Türkiye'de Ermenilerin, isterlerse bağımsızlığa dek, kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını destekler..." diyordu.²⁸ Brest-Litovski Barışı ile bu bildiriye karar ve düşünceler yazıda kalsa da, sonraki Türk-Sovyet diplomasisini etkiler nitelikte olmuştur. Çiçerin 14 Mart 1918'de IV. Sovyetler Kongresi'nde Brest-Litovsk görüşmeleri hakkında bilgi verirken Ardahan, Kars ve Batum'a ait maddenin, "ilhakın kapalı bir tarzda ifadesinden başka bir şey olmadığını" belirtmiştir. Bu suretle Sovyet Rusya bu toprakların Türkiye'ye terkini aslında kerhen kabul etmiş oluyordu.²⁹ Çünkü Sovyet Dış İşleri Komiseri Çiçerin ve onun muavini Levon Karahan diplomaside uygun gördükleri her fırsatta Ermenileri desteklemişlerdi. Çiçerin, Bolşevik faaliyetlerinden dolayı hapisane ve sürgün hayatı yaşayan Karahan ile Brest-Litovsk görüşmelerinde tanışmıştı. Muasırlarının tanıklığına göre, "bu iki insan düpedüz âşıktılar". Haziran 1918'de Komünist Hükümetin taşındığı "Metropol"de onların daireleri karşı karşıya idi. Nadir de olsa Çiçerin boş dakikalarını Karahan'ın ailesiyle geçirmeyi severmiş. Gelip Karahan'ı yatağından kaldırır, semaver eşliğinde gece yarısına kadar sohbet ederlermiş. Bazen Çiçerin piyano olan komşu odaya geçer ve piyano çalmış. Tabii böyle dakikalar çok nadiren olurmuş.³⁰

Brest-Litovski Barışından sonra Türkiye'nin Kafkasya politikası, Sovyet Moskova Hükümeti ile Kafkasya'daki burjuva partileri arasındaki çelişkiden yararlanmaktı.³¹ Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki politikası ise Osmanlı Devleti'ne (daha sonra da Türkiye'ye) karşı Ermenilerden faydalanmaktı. Bakü, Sovyet Rusya için son derece önemliydi. Zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisini Bakü olmadan ayakta tutmak zordu. Osmanlı için ise Bakü, tarihi, siyasi ve kültürel açıdan büyük bir öneme sahipti. Dolayısıyla Osmanlı'nın Bakü'ye olan ilgisi sadece petrol değildi.³²

1918 yılında Bolşevikler Bakü'de oldukça kuvvetliydi ve Ermeniler arasında da birçok taraftarları vardı. Sovyet Hükümetinin "Halklar Beyannamesi"nin tanıdığı imkânlardan yararlanan Kafkasya'daki milletler (Gürcüler, Azeriler, Dağıstanlılar

²⁸ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III. Kısım 4, s. 121.

²⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 489; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, 2002, s. 252.

³⁰ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 121.

³¹ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul 2000, s. 20.

³² Kılıç, *a.g.e.*, s. 421.

ve Ermeniler) “Ön-Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyetleri”ni (Mavera-yı Kafkas) kurmuşlardı. Bu oluşum daha Brest-Litovski yapılmadan önce 23 Şubat 1918 tarihinde kurulmuştu.³³ Osmanlı “Ön-Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyetleri”ni Brest-Litovski görüşmelerine dahi davet etmişti. Fakat onlar kendilerini Sovyet Rusya’nın bir parçası olarak görüyorlardı. Osmanlı ordusu Doğu Anadolu’da Ruslar tarafından silahlandırılmış Ermeni çetelerini durdurmak için yaptıkları askeri ilerlemelere karşılık “Mavera-yı Kafkas” Seymi (Meclisi) ile barış yapılmasını istedi. Barış için tarafsız bölge olarak Trabzon seçildi. Durum böyle iken Brest-Litovski Barışı yapılmış ve “Elviye-i Selase” Osmanlıya bırakılmıştı. Mavera-yı Kafkas heyeti durumu protesto ederek geri döndüler.³⁴ Ermeniler Kars’tan, Gürcüler de Batum’dan vazgeçmiyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti’nin ciddi tutumu sayesinde heyet barış için hazır olduklarını tekrar söylemek zorunda kaldılar ve müzakereler Trabzon’da başladı. “Mavera-yı Kafkas” Cumhuriyeti kendi içinde birlik oluşturamıyordu. Bu oluşumun içerisinde Azerbaycan’dan Müsavatçılar, Gürcülerden Menşevikler, Ermenilerden ise Taşnaklar vardı. Bunlar üçü de Sosyalizm karşıtı partilerdi. Türk devletine karşı Gürcüler Ermenilerle aynı fikir ve düşünceye sahip olsa da Azerbaycan Müsavatçılar Türk ordusuna karşı savaşmayacaklarını hatta Türk ordusu yanında yer alacaklarını açık bir şekilde dile getirmişlerdi. Bir taraftan da Osmanlı Ordusu Brest-Litovski Barışı gereği Batum’a kadar ilerlemişti. “Mavera-yı Kafkas” Seymi tarafından yetki verilen Şenkeli hükümet kurdu, Brest-Litovsk hükümleri kabul edildi ve Türklerle görüşmek üzere bir heyet Batum’a gönderildi.³⁵

Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının şartlarından biri de tarafların başkentte temsilcilikler oluşturması idi. Osmanlı Hükümeti de Galip Kemali Bey’i elçi olarak Moskova’ya göndermişti. Galip Kemali Bey Osmanlı Hükümetinin Sovyet hükümeti katında ilk ve son elçisi oldu. Sovyet hükümeti ise hiçbir zaman İstanbul’a resmi temsilcisini göndermemişti. Galip Kemali Bey 30 Nisan 1918’de Dış İşleri Halk Komiseri Çiçerin ile görüşmüştür.³⁶ O, Müslümanların ve Türklerin durumundan yakınlıkla konuştuğu bir zamanda Çiçerin’i telaşlandıran esas konu ise Kafkasya’daki durum olmuştu. Batum Konferansından gelen haberler Çiçerin’i endişelendiriyordu. Almanya temsilcisi Kont’a iki nota göndererek “Mavera-yı Kafkas” hükümetini tanımadığını bildirmiş ve Batum konferansına katılmayı önermiş, hiç olmazsa bir gazeteci bulundurmayı arzu etmişti.³⁷ Ayrıca 13 Nisan’da Almanlar nezdinde ya-

³³ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Ankara 2010, s. 2.

³⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 416-417.

³⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 419.

³⁶ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, 2010, s. 160; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁷ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 24.

yımladığı bir beyannamede, Türk ordularının Elviye-i Selase dahilinde gerçekleştirdiği operasyonları protesto ediyordu. Çiçerin ve Karahan imzalarını taşıyan bu protesto yazısında: “Türk ordusu Batum, Kars ve Ardahan’a doğru ilerliyor, bölgeyi yağmalıyor ve köylü ahaliyi mahvediyor. Ermenilerin istikbaldeki mukadderatı için tüm sorumluluk, Almanya’nındır. Çünkü Rus kıtaları Almanya’nın ısrarı ile Ermeni vilayetlerini tahliye etmişlerdir ve şimdi intikam ve gazap içerisinde bulunan Türk askerlerini adi katliamlardan sakındırmak da yine Almanya’ya aittir...” diyordu.³⁸ Fakat bu protesto da, durumu pek etkilememiştir. “Mavera-yı Kafkas” Cumhuriyeti, içinde bulundurduğu Müsavatçılar, Menşevikler ve Taşnaklarla birlikte istikrarlı bir yapı değildi. Dolayısıyla bu hükümet 26 Mayıs 1918 tarihinde kendini feshetti. Aynı gün Gürcistan, Mayıs’ta Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler.³⁹

Bölgede iktidar savaşı yaşanırken çeşitli ittifakların yapıldığına da tanık olundu. Bu ittifaklardan biri de Moskova yönetimi ile Ermeniler arasındaki ittifaktı. Emperyalistlerle olduğu gibi Ermeniler Moskova ile ittifaklarında da Doğu Anadolu’dan toprak ödünü almaya çalışıyordu. Moskova ise tüm Kafkaslarda Bolşevik iktidarlara kurarak enerji kaynakları ve sanayi açılarından yaşamsal değerdeki bölgeyi elinde tutmaya çalışıyordu.⁴⁰

4 Haziran’da Osmanlı devleti bu cumhuriyetlerle Batum’da ayrı ayrı barış muahedeleri yaptı.⁴¹ Azerbaycan’la yapılan antlaşmanın 4. Maddesine göre: “Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Hükümeti iç düzen ve güvenliği sağlamak ve geri getirmek için gerekli görüldükçe silah gücü ile yardımda bulunacaktır.”⁴² Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti olarak kabul edilen Bakü şehri ise 31 Aralık 1917 tarihinde “Kafkas Fevkalade Komiseri” olarak Petrograd’dan gönderilen, Ermeni Komiserlerinin en ileri gelenlerinden olan Şaumyan’ın düzenlediği bir darbe ile Müsavatçı Azerilerden alınarak 18 Mart 1918 tarihinde Kızılların eline düşmüştü. Bu yüzden Azerbaycan’ın başkenti geçici mahiyette Gence olmuştu. Hal böyle iken Azerbaycan hükümeti Batum antlaşmasının 4. Maddesi gereği Türkiye’den asayişini sağlamak üzere yardım talep etti.⁴³

Osmanlı Ordusunun Bakü seferi Sovyet Dış İşleri Çiçerin’i çileden çıkardı. Türk ordusu tarafından Bakü, Bolşeviklerden temizlendi ve Bağımsız Azerbaycan

³⁸ Enis Şahin, *a.g.e.*, s. 462; Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920-ci İller*, Bakü 1993, s. 61-62.

³⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

⁴⁰ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İstanbul 2001, s. 165.

⁴¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 477

⁴² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

Cumhuriyetinin başkenti oldu. Sovyet Dış İşleri Komiseri Çiçerin Almanya aracılığıyla Türk kıtalarının Bakü'yü Sovyet makamlarına teslim etmesini istedi. Telgraf- lar çekerek bu konuda ısrar etti. Çünkü Bakü ve Bakü petrolünün önem kazanması bu tarihlere rastlar. Almanya, Rusya, İngiltere ve Osmanlı devletleri arasındaki diplomasi trafiğinin ana sebebi bizzat Bakü idi. Çiçerin de Bakü'nün Müsavatçılar aracılığıyla İngilizlerin eline geçeceğine inanıyordu.⁴⁴

Bu tarihlerde devam eden I. Dünya Savaşı Türkler adına 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile sona ermişti. Mütarekenin II. Maddesine göre Maverayı Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır gerisine çekilmesi gerekiyordu.⁴⁵ Savaş bitmeden önce Çiçerin'in Türkiye'nin dostluk çağrılarına cevap niteliğindeki notası, Sovyetlerin Kafkasya'daki emellerini ve Türkiye'ye karşı tutumlarını açığa vurmak bakımından önemlidir. Çiçerin 12 Ekim 1918 tarihli bu notasında şöyle yazıyordu: "... Türk askerlerinin çekildiği (Kafkasya'dan) fiilen görülmektedir, fakat bu yeterli değildir...". Notada belirtildiği üzere, bütün Türk kıtalarının ve Türk personelinin yalnız Dağıstan ve Azerbaycan'ı değil, "Kars, Ardahan, Batum" sancaklarını da boşaltması gerekiyordu. Kars ve Ardahan'ın Ermenilere, Batum'un da Gürcülere devredileceği, fakat burada kurulacak müstakil devletlerin Sovyet Rusya'nın tam bir tahakkümü altına alınacağı da açıktı. Çiçerin'in bu notası cevapsız kaldı. Fakat Sovyet Rusya kontrolündeki "İzvestiya" gibi yayın organlarında Türklere karşı propaganda yazıları, Ermenilerin ise feci durumda olduklarını ve Sovyet Rusya'dan yardım beklediklerini anlatan yazılar yayımlandı. Yani Sovyet gazeteleri Çarlık Rusya'sında olduğu gibi Türklerin Ermenilere mezalim uyguladığından bahsederek Rus ahalisinin ve Kafkasya'nın Türk-Müslümanlardan nefret etmelerini sağlıyordu.⁴⁶ Sovyet Dış İşleri Halk komiseri bu tarihlerde bir taraftan Batı Avrupa ülkeleriyle özellikle Almanya ile diplomatik ilişkiler kurma çabasında idi. Diğer taraftan da Sosyalist devrimini diğer ülkelerde de yayma propagandaları yapıyordu. Sovyet Kızıl ordusu hem iç hem de dış savaşla mücadele ediyordu. Yeni kurulmuş rejim tehlikede idi. Böyle bir durumda iken Şubat 1919'da Sovyet hükümeti kendisini Doğu İslam ahalisine hoş göstermek için Osmanlı devletine bir "muhtıra" (memorandum) göndermeyi gerekli gördü.

15 Şubat 1919 tarihli Çiçerin'in imzasını taşıyan bu muhtırada, Brest-Litovskî'den sonra Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerin kısa bir muhasebesi yapılmış, Galip Kemalî Bey'in Moskova elçiliği eleştirilmiş ve tabii Bakü hareketi Türkiye'nin emperyalist emeli olarak gösterilmiştir. Bütün bunları ha-

⁴⁴ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁴⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁴⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 563.

tırlatan Çiçerin, ilerideki Türkiye hükümetlerinin neleri yapmamaları ve Rusya'ya karşı nasıl davranılması gerektiğini tespit etmek istemişti. Ona göre, Sovyet hükümeti Türkiye ve bütün diğer devletlerle ancak barış içinde yaşamayı arzu etmektedir. Rus halkı ile Türk halkı arasında ancak dostluk olmalıdır. "Türk milletinin uzatacağı dostluk elini Rus halkı samimiyetle sıkacaktır" diyerek Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı kötü bir niyetinin olmadığı hakkında teminat vermek istemişti. Aslında bu muhtıra Ankara'daki milli mücadeleyi temsil eden ve başında Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti"nin izleyeceği siyasette mühim yer tutacak olan "ortak maddeleri" içeriyordu. Bu muhtıra biraz da propaganda karakteri taşımaktaydı.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Milli mücadele sırasında Doğu Cephesinde Ermenilere karşı büyük başarılar elde edilmişti. Çünkü Ermeniler bu coğrafyada "büyük Ermenistan" hayalleri peşinde koşarken, Rus ve diğer devletlerden elde ettikleri silahlarla Türk-Müslüman halka karşı katliamlar yapmışlardı. "Bir denizden öteki denize Büyük Ermenistan" gibi hayali Ermeni milliyetçiler grubuna aşıl原因an ise Antanta devletleri idi.⁴⁸ Bu hayallerle onlar hatta Bogos Nubar Paşa önderliğinde Paris Barış Konferansına katılmak üzere bir heyet de oluşturmuşlardı. Mısırlı, zengin ve kozmopolit bir kişi olan Nubar Paşa 1912 yılında, Eçmiyazın Katakigosu (baş patrik) Beşinci Kevork tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Ermeni Vilayetleri"nde reform yapılması konularını görüşmek üzere, Avrupa ülkelerine özel temsilci olarak atanmıştır. Bundan sonra Nubar Paşa Osmanlı Ermenilerinin daimi temsilcisi olarak hareket etmeye başlamıştır.⁴⁹ Paris barış konferansına katılan Nubar Paşa Türk ordusuna karşı savunma yaptıklarını ileri sürerek, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri, Kilikya ve Maraş Sancağının Türk boyunduruğundan kurtarılıp İtilaf Devletleri yahut Amerika veya Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını istemişti.⁵⁰

Ermenilerin başından beri yaptıkları bütün faaliyetler Çar Rusyası tarafından desteklenmişti. 1919 yılında iktidarda olan Sovyet hükümetinin de çok geçmeden bu konuda Çar yönetimi gibi Ermenileri himaye ettiği anlaşılmıştı. Şöyle ki, Sovyet yöneticileri de Ermeni meselesini Rusya'nın menfaatine göre çözüme kararı almışlardı. Bu amaçla, Avrupa ve Amerika'daki sosyalistlerin gözüne girmek için Osmanlı boyunduruğundaki "zavallı" Ermenilerin haklarını korumayı kendilerine borç bilmiş-

⁴⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 566.

⁴⁸ M. V. Frunze, Çeviren, Ahmet Ekeş, *Türkiye Anıları*, İstanbul, 1978, s. 108.

⁴⁹ Lütem, Ömer Engin: "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2006, s. 163-178; 193-215.

⁵⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 24-25.

lerdi. Bu konuda Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova'ya gönderilen Türk Heyeti ile yapılan görüşmelerde Çiçerin'in konuşmaları ve tavrı da bunu kanıtlar niteliktedir. İlk görüşmelerden sonra o, anlaşma müzakerelerinin Karahanla devam edilebileceğini bildirir. Karahan Türkiye'nin Ermenilere Brest-Litovsk Anlaşmaları sınırını aşmanın ultiatomundan söze başlayarak, Ermeniler ve Ermenistan konusunu kendilerinin halledeceğini söyler.⁵¹ Daha sonra 13 Ağustos 1920 tarihli barış müzakeresinde Çiçerin Ermeni vilayetlerinden, mesela Van-Muş-Bitlis bölgelerinden bir takım yerlerin ihrazıyla dar bir araziye sıkıştırılmış, nefes alamayan ve boğulmaya mahkûm olan Ermenistan'ın yaşayabileceği bir şekilde gelmesi ve hatta ahalinin mübadelesi gibi konuların Halil Paşa ile müzakere edilerek kabul edildiğini söyleyerek bu bölgelerden Ermenilere toprak verilmesini talep etmiştir.⁵²

Rus-Türk sınırında bir Rusya himayesinde Ermenistan devletinin mevcudiyeti Rusya menfaati açısından önemliydi. Yalnız iç sorunlar sebebiyle Ermeni meselesi Sovyet hükümeti tarafından bir süre rafa kaldırılmıştı. Şöyle ki, Mayıs 1920'de Dış İşleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında yardım talep etmek için gönderilen heyet Sovyet makamlarıyla görüşmeler yaparken, resmi kurye Ankara'nın önerisini Sovyet Dış İşleri Bakanı Çiçerin'e sunmuş ve cevap mektubunu alarak Anadolu'ya dönmüştür.⁵³ Bu mektubunda Çiçerin Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri ve sınırı barış yolu ile halletmeyi teklif etmişti.⁵⁴

Bu tarihlerde, Bolşevikler tarafından alınan bölgelerdeki Sovyet yapılanmaları her şeye rağmen devam ediyordu. Bu faaliyetlerin zamanında desteklenmesi ve silahla müdahale edilmesini Lenin, Stalin, Çiçerin ve Karahan kararlaştırıyordu. Onların isabetli kararları Kafkasya'da amacına ulaşmıştı. Azerbaycan'da Müsavatçılar, Gürcistan'da Menşevikler, Ermenistan'da Taşnaklar Kızıl Ordunun silahlı desteği ile yenilmiş ve 1920 yılında Milli cumhuriyetlerin yerinde birer Sovyet cumhuriyeti kurulmuştu. 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da ilk Sovyet hükümeti oluşturuldu. Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyetinin ilk başkanı Neriman Nerimanov tayin edildi. O, Kafkasya'da ve Sovyetler arasında yeterince tanınan bir şahsiyetti. Lakin Sovyet başkanlığı Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi siyasetinde ondan sembol olarak yararlanacaktı. Çünkü daha 1919 yılında Çiçerin'in onun görevinin yükseltilmesi konusundaki sorusuna Stalin, "bizim Doğu siyasetimize Dış İşleri Komiserliği sisteminde yegane "Şark adamı" olan Ermeni asıllı Karahan'ın başkanlık

⁵¹ A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992, s. 44.

⁵² Ömer Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Anlaşmalar- Protokoller- Problemler)*, Doktora Tezi, s. 79-80.

⁵³ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921)*, TTK, 2001, s. 340-341.

⁵⁴ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, Tom II. Moskva, 1958, Dokument No: 372, s. 554-556.

etmesi dedikodulara ve siyasetimizin Müslümanların gözünde nüfuzdan düşmesine sebep oluyor. Bu yüzden Karahan'ın yerine her hangi bir Müslüman'ın getirilmesini Lenin'e teklif ettim. Bu işe en uygun Nerimanov'dur. O, bize sadece bayrak gibi vaciptir. Siyaseti o değil, Merkezi Komitenin Dış İşleri gerçekleştirecektir” cevabını vermiştir.⁵⁵ Nerimanov 1919 yılının ortalarından itibaren Sovyet Dış İşleri Komiserliğinin Yakın Doğu şubesinin müdürü olarak çalışmıştı. O, birkaç kez Çiçerin'le fikir ayrılığına düşmüş ve onun Doğu ülkelerine dönük siyasetini keskin şekilde eleştirmiştir. Örneğin, Buhara'nın bağımsızlığı konusunda Moskova'daki Afganistan sefiri ile Dış İşleri Komiseri muavini Karahan arasında tartışma çıktığı vakit Nerimanov Lenin'e, “Dün benim iznim olmadan, görünen o ki, Çiçerin'in talimatı ile Karahan Afganistan sefiri ile konuşma yapmış ve konuşma arasında demiş ki, “biz Buhara'yı bağımsız bir devlet olarak tanımıyoruz”. Afganistan sefiri benimle konuştuğunda, “ben kime inanacağımı bilemiyorum, Müslüman devletlerine işçi-köylü hükümetin görüşünü açık bir şekilde ifade eden yoldaş Lenin'e mi, yahut bütün bunları inkar eden resmi şahıs olarak Karahan'a mı?” ....⁵⁶ Mektubun devamında Nerimanov “böyle giderse bu görevde devam edemeyeceğini” yazar. Merkezi Komite ise onu görevden alır.

Bütün bunlardan Merkezi Komitenin, Müslümanlara karşı Çiçerin'in ve Karahan'ın siyasetini desteklediği anlaşılıyor. Fakat Sovyetleşmeye karşı Azerbaycan'da ve diğer Kafkasya halkları arasında geniş çaplı isyanlar vardı. Sovyet himayesine sığınmış Ermeniler ise bu karışıklıklardan yararlanma peşinde idiler. Azerbaycan'ın Gence, Karabağ ve Zagatala bölgelerindeki isyanlar daha geniş çapta idi. Özellikle 7 Mayıs 1920 tarihinde Rusya-Gürcistan arasında yapılan antlaşmada Zagatala bölgesinin Gürcistan'a verildiği konusunda yayılan uydurma haberler isyanın toplumsal karakter almasına neden olmuştu. Bu konuda Çiçerin'in Orcekidze'ye gönderdiği talimatta, “Karabağ, Zengezur, Şuşa ve Culfa Ermenistan'a da Azerbaycan'a da birleştirilmemelidir, yerli Sovyetler yaratarak Rusya işgal ordusunun elinde kalmalıdır...” diyordu. Zagatala konusunda bölgedeki Bolşeviklerle Sovyet Dış İşleri Komiserliği arasında ciddi anlaşmazlıklar vardı. Çiçerin, yardımcısı Karahan'ın tavsiyesiyle bu bölgelerin Gürcistan'a verilmesini istiyordu.⁵⁷ Sovyetleşme siyaseti nedense Azerbaycan topraklarını tartışmalı duruma sokmuştu. Çünkü “Büyük Ermenistan” devleti siyaseti yürüten “Taşnak” partisi üyeleri Doğu Anadolu bölgesinde toprak iddialarında buldukları gibi Azerbaycan'ın da bölgelerinden toprak istiyordu. Avrupa devletlerinden ümidi kesen Ermeniler şimdi de Sovyetleri kurtarıcı olarak

⁵⁵ Cemil Hesenli, *Sovyet Devrinde Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, 2012, s. 22-23.

⁵⁶ Hesenli, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁷ Hesenli, *a.g.e.*, s. 33.

görüyorlardı. Bolşevik diplomasisinin ise derin katlarında çar dönemi dış siyasetinin varlığı açıkça görünüyordu. Ermeni ordusu diye adlandırılan çete birlikleri ise Karabağ, Nahçıvan, Zengezur gibi bölgelerde katliamlar yapıyordu. Hatta Sergey Kirov'un Çiçerin'e yazdığı telgrafta Taşnakların sadece Müslümanlara değil, Ruslara dahi katliam yaptıkları bildiriliyordu.⁵⁸ Nahçıvan ve Zengezur bölgeleri 2 Aralık 1920'de yapılan Gümrü⁵⁹ anlaşmasından sonra Sovyetleşen Ermenilere Azerbaycan vasıtasıyla hediye edilmek isteniyordu. Fakat anlaşmayla Türkiye'nin Nahçıvan'ın himayesini üstlenmesi Sovyet Hükümetini endişelendirmişti.⁶⁰ Nahçıvan 18 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Azerbaycan'ın himayesine verilmiş, Ermenistan'a verilmemesi konusunda da Türkiye ve Rusya garantör ülke olmuşlardı.⁶¹ Bu bölgeler konusunda Çiçerin'in izlediği siyaset oldukça ilginç olmuştur. Şöyle ki, önce bu bölgelerin Sovyet ordusu tarafından işgal edildiğini ve "tartışmalı bölge" olduğunu söylüyor, sonra bu bölgelerin Azerbaycan'a birleştirilmesinden bahsediyordu. Hatta bu konuda o, Lenin'e bile yanlış bilgi vermekten çekinmiyordu. Ashında Çiçerin Kafkasya konusunda az bilgili olduğunu dile getiriyordu. Fakat buna rağmen o, Lenin'in sorusuna, "Karabağ eski Ermeni toprağıdır, lakin Ermenileri orada kırdıktan sonra düzlük bölgede Tatarlar yerleşmişler, dağlık bölgede ise Ermeniler kalmışlar. Biz şimdi Tatarları kırmamak için bu yerleri Ermenilere vermiyoruz... Gürcistan'ın ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesi için ortam olgunlaştığında o zaman bütün bunlar ortadan kalkacak" diye cevap veriyordu.⁶² 3 Haziran 1920 tarihinde Çiçerin Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, "yeni kurulan Bolşevik Hükümetinin bütün küçük milletlere kendi varlıklarını koruma fırsatı vererek onları destekliyor. Sovyet Hükümeti prestiji ve kitlesel etkisi sayesinde her iki tarafın durumunu koruyor. Bu sebepten Türkiye ve Ermeniler arasında aracı rolünü üstlenmek istiyor..." diyordu.⁶³ Böylece Sovyet Hükümeti aracılığa başlar. Bu aracılıktan gerçekte elde etmek istenenin ne olduğu ise hadiseleri incelerken anlaşılacaktır.

Kafkasya'da Sovyet rejimi kurulduğu zamanlarda Azerbaycan-Gürcistan, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde sorumlu şahıs Orconikidze idi. Onun bu tartışmalı konularla ilgili Çiçerin'le yaptığı yazışmalar, Çiçerin'in düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymak bakımından önemlidir. Şöyle ki, 2 Temmuz 1920 tarihinde Orconikidze'ye gönderdiği bir telgrafta, "Türk milli merkezi ile (Mustafa Kemal hükümeti) başladığımız konuşmalarda Rusya'ya doğrudan toprak bağlantısının

⁵⁸ Hesenli, *a.g.e.*, s. 157.

⁵⁹ Kemal Avcı, "Türk-Ermeni İlişkileri (1905-1923)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:16, Kış 2008, s. 73.

⁶⁰ Atnur, *a.g.e.*, s. 403.

⁶¹ Atnur, *a.g.e.*, s. 441.

⁶² Hesenli, *a.g.e.*, s. 160.

⁶³ G. V. Çiçerin, *Stati i reçi po voprosam mejdunarodnom politiki*, Moskova, 1961, s. 167.

olması lazımdır. Bu nedenle biz Ermenistan'la antlaşma yapmalıyız. Çünkü onun aracılığı ile bu bağlantı imkânını yaratabiliriz. Ermenistan'la olan antlaşma ise, Küçük Asya işlerine bizim mümkün olan etkimizi sağlayan yegane araçtır” diyordu.⁶⁴ Aslında bu cümleler Sovyet diplomatının “Ermeni Meselesi”ni çözme çabası olarak değil, Ermeniler üzerinden yaptığı siyasetin ana çizgileri gibi değerlendirilmelidir. Çiçerin ve yardımcısı Karahan Sovyet Rusya'nın Dış İşlerinde ve özellikle Doğu siyasetinin belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde önemli şahıslardı. Tabii ki, Çiçerin'in Azerbaycan'a karşı Ermenileri savunma siyasetini Karahan etkiliyordu. Onun bu konuda etkili olduğunu Ankara Hükümeti de fark etmişti. Şöyle ki, Çiçerin ve Karahan'ın sert tutumları sebebiyle kesintiye uğrayan Moskova Türk-Rus Dostluk Antlaşması müzakerelerinin kesintiden sonra tekrar yapılan 26 Şubat 1921 Moskova Konferansına ikinci delege olarak katılmasının istenmemesi üzerine Karahan, konferansa iştirak etmemiştir.⁶⁵ Fakat etken sadece Karahan değildi, Çiçerin eski Çar diplomatı idi ve o, Rusya'nın Doğu ve özellikle Kafkasya halklarına dönük yürüttüğü siyasetin içerisinde yetişmişti.

1920 yıllarında yeni kurulmuş Bolşevik hükümetinin yürüttüğü Sovyetleşme siyaseti ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Mücadele Hareketi Ermenilere bir takım fırsatlar verdiği gibi, hükümetler arasında gereksiz anlaşmazlıkların da oluşmasına ortam hazırlamıştı. Milli Mücadele önderi Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevik hükümetiyle dostça ilişkilerden yana olmasına rağmen, Çiçerin'in Türk heyetiyle her görüşmesinde “Ermeni Meselesi”ni masaya yatırması durumu olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Yeni kurulan Sovyet hükümetiyle yeni Ankara hükümeti arasındaki toprak anlaşmazlıkları esas olarak iki noktada düğümleniyordu. Birincisi Doğu Anadolu'da Ermenilere yer verilmesi, ikincisi ise Batum sorunu idi.

Yeni kurulan Ankara hükümeti Dış İşleri bakanı Bekir Sami Bey'i Moskova'ya, Ankara hükümetinin öneri ve düşüncelerini, aynı zamanda askeri yardım istemesi için gönderir.⁶⁶ Çiçerin askeri yardım meselesinden endişelenerek Ermenistan'a karşı bir hareket yapılmamasını söyler. Bu durumda tek çareyi Ermenistan'la Türkiye arasında arabuluculukta görür. Bu günlerde Taşnak heyetini de, Çiçerin Moskova'ya çağırıyor. Taşnak heyeti Şant'ın (Schanth) başkanlığında 30 Mayıs'ta Moskova'ya varır ve ertesi gün Karahan'la görüşmeye başlar. Türk heyeti ile ikinci konuşmasında Karahan Ankara Hükümeti'nin Ermenistan'a Brest-Litovsk Muahedesindeki hudutlara çekilme talebini uygun bulmadıklarını söyler. Bu konuda Türkiye'nin ne kendi başına ve ne de Sovyet Rusya ile birlikte Ermenilerden her

⁶⁴ Hesleni, *a.g.e.*, s. 162.

⁶⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s.186-190; Erden, *a.g.t.*, s. 148.

⁶⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 142.

hangi talepte bulunmasını bazı sebeplerden dolayı muvafık bulmadıklarını açıklar.⁶⁷ Ayrıca görüşmelerde Sovyetlerin arabuluculuğu, Ermenistan Hükümeti Sevr antlaşması projesinde öngörülen Büyük Ermenistan siyasetinden vazgeçerse Sovyetler, yerlerinden sürülmüş olan Ermenilerin, yerleşmesi için Ankara Hükümetinden Van ve Bitlis vilayetlerini isteyeceği şeklinde belirlenir. Bu doğrultuda Avrupa başkentlerinde Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Taşnak Hükümeti Moskova'da ikinci bir savunma hattına çekilip Kafkasya'ya sığınmış olan 300.000 Anadolu Ermenisinin yerleştirilmesi için toprak ister.⁶⁸ Bekir Sami Bey bu konuda hiç kimsenin yetkili olmadığını belirtir ve yardım konusundan bahsederek diretir.⁶⁹

İlk Türk-Sovyet resmi görüşmesi 13 Ağustos 1920'de Moskova'da yapılır. Fakat Türk heyeti bu görüşmede ilk önce Sovyetlerin 10 Ağustos'ta Tiflis'te Denikin safında savaşan İngiliz kuklası Ermeni Hükümeti ile bir anlaşma imzaladıklarını öğrenir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki yolu kapatma çabasında olan Ermeniler bu anlaşma ile Şahtahtı-Culfa demiryolunu elde etmişlerdi.⁷⁰ Bu anlaşmaya göre çatışmasız bir ulaşım yolu açılabilirdi. Yardım için demiryolunun açılmasını gerekli gören Türk heyeti hayal kırıklığına uğrar. Bu arada Kirov Çiçerin'e yazarak, acil bir yardımın Karabağ dağlarından manda arabalarıyla yapılamayacağını, ayrıca Ermeni tehlikesinin her zaman var olduğunu belirterek, yardımın deniz yoluyla Novorosiski ile Trabzon arasında yapılmasını öneriyordu.⁷¹

Çiçerin bu görüşmelerde Anadolu'da yayılmış, sürülmüş ya da Kafkasya'ya sığınmış Türkiye Ermenilerinin Erivan Cumhuriyeti ile birleştirilebilecek bir yere yerleştirilebileceğini ve oradaki Müslüman halkın Anadolu'nun diğer taraflarına aktarılabilceğini öne sürer. Atatürk bu isteği sert bir tepkiyle karşılar ve bunu emperyalistlik olarak gördüğünü belirtir: "... Bir Ermeni azınlığına anavatandan koparıp arazi verilmesi isteği Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden gelse dahi emperyalist bir fikrin ürünü olmak lekesinden hiçbir bakımdan kurtulamaz ve hiçbir yorumlamayla kabul olunamaz".⁷²

Bütün bunlardan sonra Türk heyeti Lenin'le görüşür. Lenin Ermenilerle yapılan anlaşmanın bir başarı olmadığını belirterek değiştirilmesi gerektiğini kabul eder ve sorunların Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet düzeninin yerleşmesiyle çözülebileceğini söyler.⁷³ Sovyet Dış İşlerinin Ermenilerden yana bu tutumu karşı-

⁶⁷ Osman Selim Kocahanoğlu, *Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıraları*, İstanbul, 2002, s. 61.

⁶⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁰ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul 1980, s. 795.

⁷¹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 160.

⁷² Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 795.

⁷³ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 161.

sında Lenin, Ermeni sorununu Türkiye'ye kendi gücüyle çözmesini önererek Türk delegesi Yusuf Kemal Tengirşenk'e "Biz o anlaşmayı yapmakla yanıldığımızı anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek siz düzeltirsiniz" diyerek bir yeşil ışık yakar.⁷⁴ Bolşevik liderin konuşmasında, Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyet Rusya'ya iltihak edeceklerini açıklamış olması dikkat çekicidir. Bu sözlerle Karahan'ın Brest-Litovsk Muahedesi hudutlarının nazar-ı itibara alınmayacağı ve muahede ile çizilen hudutların aramızda tetkik edilmesi gerektiği hakkındaki iddiasını birleştirirsek, milletlerin özgürlüğünü prensip kabul etmiş gibi görünen Bolşeviklerin, Çarlık Rusyası hükümetlerinden farksız emperyalist bir siyaset takip etmek istedikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁷⁵

Sovyet Rusya Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkileri Ermeni Meselesi sebebiyle sık sık kesintiye uğramıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Türk-Sovyet ilişkilerinde ikinci tartışılmalı konu Batum sorunu idi. Batum ekonomik açıdan Bakü ile bir birine bağlı şehirlerdi. Bu konu Kazım Karabekir Paşa'nın 27 Mart 1921'de Atatürk'e yazdığı bir yazıda açıkça izah edilmiştir: "Çarlık Rusya'sı zamanında fabrika ve sanayi tamamen Bakü kaynaklarına göre yapılmış olduğundan Rusya ne biçime girerse girsin Bakü olmadan olmaz. Bakü de Batum'suz olmaz".⁷⁶

Çiçerin Ermeniler'e toprak verilmesi konusunda olduğu gibi Batum konusunda da diretiyordu. Onun özellikle Ermeni konusundaki direktmelerine karşı delegasyonumuz Moskova'da Stalin'den büyük yakınlık görüyorlar. Stalin, delegasyonumuza "- Siz Ermenistan sorununu çözdünüz. Eğer çözeceğiniz bir şey kalmış ise onu da çözüünüz, fakat zamanını kesin olarak bize bildiriniz" der.⁷⁷

İster Sovyet Hükümeti, isterse de Ankara Hükümetinin bütün kuşku ve zorluklara rağmen dostluk ilişkilerine karşı her zaman Çiçerin'in Dış İşleri Komiserliği direnme göstermiştir. Onun direnmeleri yalnız Stalin'in müdahaleleriyle kırılabilmiş ve 16 Mart 1921 tarihinde Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁸ Bu antlaşma yeni kurulan her iki devlet için büyük önem arz etmekte idi. Sovyet Rusya Avrupa devletlerinin Türkiye'yi kendi anti-Sovyet politikalarına sürüklemeleri ihtimalini bu antlaşma sayesinde ortadan kaldırmış, Türkiye ise Milli Misak sınırlarının Rusya'ca tanınması meselesini halletmişti.⁷⁹

⁷⁴ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 798.

⁷⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, *a.g.e.*, 72.

⁷⁶ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 802.

⁷⁷ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 805.

⁷⁸ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 807.

⁷⁹ Boris Potkhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının

Türk-Sovyet ilişkilerinde Çiçerin'in olumsuz etkisi Ocak 1922 tarihinde yapılan Mustafa Kemal Paşa ile M.V.Frunze görüşmeleri esnasında Yusuf Kemal Tengirşek tarafından anlatılmış ve bu konuda Frunze'den açıklama istemiştir. Frunze Ermeniler konusunda Karahan'ın fazla etkili bir faaliyet adamı olmadığını dile getirerek, Çiçerin'in 20 seneden fazla Avrupa'da yaşadığından dolayı Batı'ya dönük sempatisinin olduğunu söylemiştir.⁸⁰

Sovyet yönetiminde Çiçerin Stalin'i Dış İşleri ve diplomasi konusunda yeterli görmüyordu. O, her zaman, Stalin'in hiçbir yabancı dil bilmediği ve Avrupa'daki hayattan habersiz olduğu için Dış İşleri konusunda yanılıya düşeceğini mutlak hesap ediyordu.⁸¹ Çiçerin'in diplomasi konusunda yeteneğini ise Lenin yüksek seviyede değerlendirir ve her konuda desteklerdi. Ekim inkılabından sonra Lenin'in yayınladığı ilk dekret olan Barış Dekretine sadık kalan Çiçerin bütün Dış İşlerinde, özellikle büyük devletlerle münasebetlerde problemleri savaşız çözmeye çalışıyordu. Stalin ise Batılı devletlerle savaşın kaçınılmaz olduğunu söylüyordu. Hatta Birinci Dünya Savaşının Ekim inkılabına ortam hazırladığı gibi, yeni bir Dünya Savaşının da Dünya Komünist inkılabına ortam hazırlayacağını düşünüyordu. 1927 yılının ilk yarısında hastalığından dolayı Avrupa'da tedavi gören Çiçerin, Dış İşlerini, özellikle İngiltere ve Almanya ile olan ilişkilerde Politbüroyu mektuplarla uyarır. Fakat her iki ülkeyle Sovyet yönetimi arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesine dayanamayan Çiçerin Haziran ayında yazdığı mektupta Stalin ve yönetiminin bu konuda suçlu olduklarını bildirerek, Moskova'ya dönüp görevinden ayrılmak istediğini yazar. Stalin ve Politbüro onun görevden ayrılmasını kabul etmez ve bundan sonra Çiçerin ve Stalin arasındaki anlaşmazlıklar daha da kritikleşir.⁸²

Çiçerin'in kendi yardımcısı Karahanyan, Stalin ve Çiçerin arasındaki uyumsuzluğu onaylıyordu. 1923 yılının başından itibaren Çiçerin sürekli "otoritenin" (parti içindeki) önüne kendi istifasını koyuyordu ve her zaman da dolaylı yollarla red cevabı alıyordu.⁸³ Birçok tarihçinin düşündüğü gibi Çiçerin'in Aralık 1926'da hastalanıp sık sık yurtdışına gitmesi hiç de politik karakter taşıymıyordu. O gerçekten de diyabet hastası idi.⁸⁴ 7 Eylül 1928 tarihinde Çiçerin yine tedavi için Almanya'ya

Nedenleri", *Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu*, Cilt II, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 1081, 1082.

⁸⁰ Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri*, İstanbul, 2002, s. 53.

⁸¹ Tomas L.Ya., *Жизнь Г. В. Чичерина*, Moskova 2010, s. 177.

⁸² O'Konner, *a.g.e.*, s. 219.

⁸³ Pavel Vasileviç Makarenko, "Narkom G. V. Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2011 Sayı No:349, s. 109.

⁸⁴ Makarenko, *a.g.m.*, s. 109.

gider ve iki yıl burada tedavi görür.⁸⁵ Fakat iyi sonuç alınamaz. Çünkü onun diyabet hastalığı periferik sinir sisteminin yoğun iltihabı ile komplike idi.⁸⁶ 3 Ocak 1930 tarihinde Rusya'ya dönen Çiçerin'in sağlık durumu iyi değildi. Aynı yılın Temmuz ayında o Stalin'e emekliye ayrılmak istediğini yazar ve bu sefer ricası kabul edilir.⁸⁷ Dünyaya veda etmeden önce Çiçerin bu hastalıkla altı yıl daha savaşıacaktır. Georgi Vasiliyeviç Çiçerin 7 Temmuz 1936 tarihinde ölmüştür. Merasim dönemin resmi yöntemlerine göre yapılmaz; Novodeviçego Manastırı mezarlığına gömülür.⁸⁸

Stalin, Çiçerin'in soylu ve asil bir aileden gelmesini Sovyet ideolojisi gereği kabullenememiştir. Aslına bakarsak tarihi kanıtlar ve onun hakkında yapılan araştırmalardan açıkça ortaya çıkan şudur ki, Çiçerin tam bir sosyal-demokrat olmuştur.

Sovyet yönetiminin son dönemlerinde Çiçerin'le ilgili yayınlar yapılmış ve onun ismi birçok okul ve sokağa verilmiştir. 1987 yılında ise ailesinden kalan ve çocukluğunu geçirdiği Tambov bölgesindeki evleri müzeye çevrilmiştir. Bu evde Çiçerin, 1877-1886 yılları arasında yaşamıştır. Her zaman ziyaretçilere açık olan bu ev müzesinde 2002 yılında Çiçerin'le ilgili ilmi bir konferans düzenlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Aslan, Yavuz, *Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri*, İstanbul, 2002.
 ATESE: 3050-08/ATEM As. T. Ş. Tasnif Dışı, Ek-B Şubat 2008.
 Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçwan, (1918-1921)*, TTK, 2001.
 Avcı, Kemal, "Türk-Ermeni İlişkileri (1905-1923)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 16, Kış 2008.
 Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul, 1980.
 Bal, Halil, *Azərbaycan Cumhuriyyətinin Küruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, 2010.
 Bayur, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III. Kısım: 4.
 Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992.
 Cebeşoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982.
 Çiçerin, G. V., "Mozart" (*isledovatelskiy etüd*), 2. Baskı, 1971.

⁸⁵ Tomas, *a.g.e.*, s. 245.

⁸⁶ Mirzoyan, *a.g.m.*, s. 10.

⁸⁷ Tomas, *a.g.e.*, s. 253.

⁸⁸ Tomas, *a.g.e.*, s. 263.

- Çiçerin, G. V., *İstoriçeskiy Oçerk Diplomatıçeskoj deyatelnosti A. M. Gorçakova*, ISBN 978-5-9607-0019-1 2009.
- Çiçerin G. V., *Stati i reçi po voçprosam mejdunarodnom politiki*, Moskova, 1961
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, Tom II, Moskova, 1958, Dokument No: 372, s. 554-556.
- Erden, Ömer, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar- Protokoller- Problemler)*, Doktora Tezi.
- Frunze M.V. , Çeviren: Ahmet Ekeş, *Türkiye Anıları*, İstanbul, 1978.
- Gorohov, İ., Zamyatin, L., Zemskov, İ., *G. V. Çiçerin-Diplomat Leninskoy şkolı*, Moskva, 1973.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Ankara, 2010.
- Hesenli, Cemil, *Sovyet Devrinde Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, 2012.
- Hesenov [Hesenli], Cemil, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920-ci İller*, Bakü, 1993.
- Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1999.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıraları, İstanbul, 2002.
- Kurat, A. N., *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1971.
- Lütem, Ömer Engin, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 22, Yaz 2006, s.163-178.
- Mirzoyan, Gevorg, "İzroskhodovanniy çelovek", *Ekspert*, 30-31 (764) /01 Ağustos 2011.
- Makarenko, Pavel Vasileviç, "Narkom G. V. Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2011, Sayı No:349.
- O'Konner, Timoti Edvard, *Georgi Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika 1918-1930*, "Progress", 1991.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İstanbul 2001.
- Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, 2002.
- Potskhveriya, Boris, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu*, Cilt II, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Tomas, L.Ya., *İizn G. V. Çiçerin*, Moskova, 2010.
- Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul, 2000.
- Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001.
- Zarnitskiy, S., Sergeev, A. Çiçerin, *İizn zameçatelnıkh lyudej*, Moskva, 1975.

Bilinmeyen Çiçerin”, Rusya Federasyonu Dış İşleri Bakanlığı Resmi İnternet sitesi,
21.11.2011.

http://www.tambovmuseum.ru/museum_filials/chicherin.html

Г.В.Чичерин в период эмиграции.
Берлин. 1905

Свидетельство о принадлежности
к дворянскому сословию

Свидетельство

*Дано это отъ Мѣшковакин Уезд-
наго Предводителя Дворянства Геор-
гину Курю Васильевичу Чернышу, в
томъ, что онъ, Г. Чичеринъ, есть гдѣ-
тобытскимъ Георгиемъ Мѣшковакин уезда,
въ томъ удостовѣренъ подписанъ и приобщенъ
погати. Июля 5 дня 1891 года.*

*Мѣшковакин Уездный
Предводитель Дворянства. М. М. М. М. М.*

ЕК: 1 - Mülteci Yılları, Berlin 1905.

Telli Korkmaz

EK: 2 - Dış İşler Bakanlığı Binası, Dış İşlerinde Çalıştığı İlk Yıllar 1918.

EK: 3 - Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, Moskova 1921.

EK: 4 - Çiçerin ve Karahan, Karahan'ın Odasında 1918.

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Evaluation of KUR ¹⁰ <i>Hulana-</i> / KUR ¹⁰ SİĞ ‘Wool River Land’ According to the Hittite Texts	357
YILDIRIM, M. İBRAHİM: A New Persian Source on the History of Timurids: <i>Müntahabü't-Tevarîh</i> of Zahîr-i Mar'âşî	371
KUL, EYÛP: Improvement of Mines in Kratov, Kyustendil, Skopje, Trepça and Jejene According to a Report Dated 1703	395
TÛRKMEN, İLHAN: Socia-Economic Structure of Belgrade in 1740s According to Ottoman Empire Sources.....	411
DEMİRÜREK, MEHMET: The Dragomans of the Britain and the Dragoman Reform of 1758	439
EFE, AYLÂ: Mahmut II's Census in Property: The Case of Evreşe	483
KASUMOVIĆ, FAHD: Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851	507
SÛME, MEHMET: A Sample of Ottoman Tax Implementations: The Octroi Tax	601
GÖLEN, ZAFER: The Efforts of Ottoman Government Regarding the Protection of Bosnia-Herzegovina Forests During Reforms	547
SATILMIŞ, SELAHATTİN: Disaster Management of the Ottoman Empire and the Criticisms Directed Toward the Govenor Sadık Mehmed Paşa in the Earthquake of Chios in 1881.....	573
KORKMAZ, TELLÎ: G. V. Chicherin in Turkish-Russian Relations and the Armenian Issue	619
Translations:	
HASANOV, ZAUR (Transl.: Bağdagül Musa): Identical Traditions, Cults and the Psychology of the Scythians and Turko-Mongol Peoples	639
Turkish Abstracts.....	663
Abstracts.....	671
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish)	679
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	682

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXX

No. 288

August 2016

ANKARA – 2016